
УДК: 911.375.67 "1937/1938"

Роман Подкур

**ДИНАМІКА АДМІНІСТРАТИВНО-
ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ 1930-х рр.
У КОНТЕКСТІ "ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ"
1937–1938 рр.**

Грунтовні наукові дослідження «великого терору» та його наслідків для України і загалом для СРСР розпочалися відразу після розсекречення документів колишніх радянських спецслужб та матеріалів вищого партійно-державного керівництва Радянського Союзу. Утім, перші статистичні дані щодо жертв та оцінки «управлінських» й економічних втрат з'явилися вже після смерті «вождя всіх народів»¹. Виступ М.Хрущова на XX з'їзді КПРС, діяльність комісії М.Шверника² стали відправною точкою відліку як для партійно-державного апарату, так і згодом для всього радянського суспільства.

Розкриття злочинів більшовицького режиму радянської доби у другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр. було чи не головним «мейнстримом» не лише професійних історичних досліджень, але й актуалізованої історичної пам'яті соціуму. Значний вплив на неї справили твори О.Солженіцина, Р.Конквеста, де йшлося, зокрема, про багатомільйонні жертви сталінського режиму. На основі нових архівних даних значна частина вчених та громадськості сподівалася отримати науково-статистичні підтвердження злочинів тоталітарної системи, закріпити у суспільній свідомості негативне ставлення до комуністичної практики та ідеології «радянського зразка», повернути з забуття сотні тисяч прізвищ людей, які постраждали від необґрунтованих політичних репресій.

В Україні від 1992 р. реалізується Державна програма «Реабілітовані історією», ініційована Інститутом історії України НАНУ, Службою безпеки України, Українським культурно-просвітницьким товариством «Меморіал» ім. В.Стуса. Проміжним результатом програми станом на 2013 р. стало видання 83 томів серії (планується понад 100 томів), каталогізація відомостей про понад 700 тис. репресованих громадян, виявлення та оприлюднення тисяч документів про

¹ Див.: Реабилитация: как это было: Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: В 3 т. – Т.1: Март 1953 – февраль 1956. – М., 2000.

² Записка комиссии Президиума ЦК КПСС в Президиум ЦК КПСС о результатах работы по расследованию причин репрессий и обстоятельств политических процессов 30-х годов. [Не позднее 18 февраля 1963 г.] // Источник. – 1995. – №1. – С.117–122.

злочини більшовицького режиму. Загальним результатом наукового опрацювання проблеми державного терору радянської доби стали понад 5–6 тис. праць³.

Аналізуючи «великий терор», учені дійшли висновку про необхідність розрізняти широкомасштабні терористичні операції 1937–1938 рр. та перманентні репресивні акції щодо партійно-державної, військової, культурної еліти СРСР. Обидві хвилі репресій ішли паралельно, однак вони мали різні задачі й мету⁴.

Масові операції у 1937–1938 рр., за задумом Й.Сталіна, мали завершити двадцятилітню боротьбу з «соціально-ворожими елементами» та потенційною «п'ятою колоною» у СРСР. Більшовицькі лідери не змогли чітко окреслити ознаки «ворога», які протягом 1930-х рр. постійно змінювалися внаслідок тактичних політичних та економічних міркувань. Тому до радянських концтаборів направлялися нові соціальні та національні групи населення, частину громадян розстріляли⁵.

«Сталінська кадрова революція» мала на меті сформувати нову еліту з молодих, освічених, політично й ідеологічно вихованих в умовах радянської дійсності людей, готових до виконання будь-якого завдання керівництва. У цьому контексті слухна думка Н.Верта, що репресії проти еліти формували необхідне кремлівським лідерам суспільне сприйняття терору. Розіграні за сценарієм показові московські та сотні місцевих судових процесів проти партійно-державних лідерів мали виховне значення для нових керівників⁶. Це був виразний сигнал для радянської бюрократії та суспільства загалом про їх «перспективи» в разі невиконання вимог вождя.

Статистика виявлених, арештованих та засуджених до вищої міри покарання (розстріл) і ув'язнення у виправно-трудовах таборах громадян вимагала злагодженої координації всього республіканського апарату НКВС, особливо управління державної безпеки НКВС УРСР⁷. Водночас для проведення масових репресивних операцій необхідна була значна кількість співробітників органів державної безпеки. Однак відомостей про різке збільшення кадрового складу «чекістів»

³ Див.: Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.): Бібліографічний покажчик. – К., 2007; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. – К., 2007; Політичні репресії радянської доби в Україні: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. – К., 2008.

⁴ *Верта Н.* Введение // История сталинского ГУЛАГА: Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов: В 7 т. – Т.1: Массовые репрессии в СССР. – М., 2004. – С.72.

⁵ Див. докладніше: Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 рр. – К., 2009.

⁶ *Верта Н.* Введение. – С.72.

⁷ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003; Реабилитация: Как это было. – С.76–77.

немає. Натомість новий нарком внутрішніх справ СРСР М.Єжов улаштував масштабну «чистку» центрального та місцевих апаратів від «ягодівців». Згодом його наступник почав «вичищати» вже від «єжовців»⁸. На їх місце призначалися нові співробітники, звільнені вакансії заповнювалися за рахунок цілеспрямованого відбору майбутніх співробітників із партійно-комсомольського середовища.

Виникає закономірне питання – за рахунок яких факторів при наявності мінімального кадрового оперативного складу було проведено масштабні репресивні акції? Звичайно, тут був задіяний цілий комплекс чинників: копітка і тривала агентурно-оперативна робота зі створення картотеки «облікового антирадянського елементу», мобілізація партійно-радянського апарату, створення відповідної громадської думки та своєрідної атмосфери пошуків «ворогів народу» тощо. Але не останнім чинником стала постійна зміна адміністративно-територіального поділу радянської України в 1930-х рр.

Сама динаміка адміністративно-територіальної реформи 1920–1930-х рр. уже досліджувалася в контексті вдосконалення вищим партійно-державним керівництвом країни системи державного управління⁹. Учені виявляли негативні та позитивні сторони функціонування трирівневої системи адміністративно-територіального поділу: округ – район – рада (міська, селищна, сільська), що діяла протягом другої половини 1920-х рр.

Однак в умовах модернізації радянського суспільства, проголошеної Й.Сталіним, центром реалізації політичних та економічних ініціатив вищого партійно-державного керівництва СРСР – УСРР став район. На думку М.Скрипника, «адміністративна реформа означає остаточну ліквідацію старого дореволюційного адміністративного поділу України. Округна система мала чимало рис старої передреволюційної губерніяльної системи. Отже, ліквідація округ є величезний крок уперед,

⁸ Папчинский А., Тумишис М. Щит, расколотый мечом: НКВД против ВЧК. – М., 2001; *Их же.*: 1937: Большая чистка: НКВД против ЧК. – М., 2009; Золотарьов В. Керівний склад НКВС УСРР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – №2 (33). – С.86–115.

⁹ Недух А.А. Округ в системі адміністративно-територіального поділу УСРР // Український історичний журнал. – 1967. – № 6. – С.96–100; Основні зміни в адміністративно-територіальному устрої УСРР у 1919–1978 рр. // Архіви України. – 1979. – №5. – С.59–67; Верменич Я. В. Реформування адміністративно-територіального устрою УСРР у 20-30-х рр.: прорахунки й уроки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 10 – К., 2003. – С. 82 – 92. *Її ж.* Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. – У 2-х чч. – К., 2009. – Ч. 2. – С. 31 – 72; Шабельников В.І. Округ у радянській системі територіального управління // Вісник Донецького національного університету, серія «Гуманітарні науки». – Донецьк, 2009. – Вип.1. – С. 133 –137.

бо це пробуджує самодіяльність широких верств трудящої людности». На засіданні ВУЦВК 3 серпня 1930 р. звучали пропозиції про приєднання до міської смуги окремих районів. Водночас виникла дискусія про здатність міських рад керувати сільською громадою, пониження статусу «сільськогосподарської секції» до другорядного¹⁰.

Згідно з постановами ЦВК і РНК СРСР від 23 липня 1930 р. «Про ліквідацію округів» і ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 2 вересня 1930 р. «Про ліквідацію округів і перехід на двоступеневу систему управління» округи в Україні скасовувалися¹¹. Уся територія республіки розподілялася на 503 адміністративних одиниці: 484 райони (замість 680¹²), 18 міст республіканського підпорядкування і АМСРР (до якої входило 11 районів). Отже, кількість районів значно зменшувалася, а площа кожного з них збільшувалася.

У кожному районі передбачалися відповідні органи державного управління, мережа партійних комітетів КП(б)У, райвідділ міліції тощо. Але місцеві відділення та апарати державної безпеки мали дещо іншу структуру. В окремих районах було створено районні відділення ДПУ УСРР (три штатні одиниці), в інших – діяли лише районні апарати – райуповноважений ДПУ та його помічник.

Така дислокація місцевих чекістських органів зумовлювалася наявністю стратегічно важливих об'єктів (залізничних станцій, комунікацій, підприємств) або розселенням етнічних груп, близькістю державного кордону, «повстанськими» традиціями тощо. Окремі райони, де були відсутні об'єкти, «гідні оперативного обслуговування», називали «відкритими» через відсутність районного апарату. Співробітник найближчого сусіднього районного відділення ДПУ УСРР створював та контролював декілька агентурних мереж, аналізував зібрану інформацію, за необхідності вживав оперативних заходів.

Під час проведення адміністративно-територіальної реформи 1930 р. ситуація мало змінилася. Голова ДПУ УСРР В.Балицький у вересні того року заявив: «Загальне положення про Державне політичне управління УСРР, діюче на підставі постанови ВЦВК і РНК від 13 серпня 1924 р., у зв'язку з переходом УСРР на двоступеневу систему управління, не змінюється»¹³. Але В.Балицький зазначив, що «у разі оперативної необхідності», згідно з постановою ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 2 вересня 1930 р., при районному виконавчому комітеті рад створюються районні відділення ДПУ УСРР або запро-

¹⁰ Вісті ВУЦВК. – 1930. – 5 серпня.

¹¹ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1930. – №14. – Ст.141. – С.449–453; №23. – Ст.225. – С.687–714.

¹² Нові адміністративні райони УРСР: Статистичний довідник. – Х., 1930. – С.5.

¹³ Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник. – М., 2003. – С.505.

ваджуються районні уповноважені, а у 18 містах (за особливим списком) – міські відділення ДПУ УСРР. Так, 27 липня 1933 р., згідно з наказом ДПУ УСРР №289 від того ж дня, при формуванні органів місцевої влади новоутворених Ситковецького та Шпиківського районів Вінницької області (постанова ВУЦВК від 14 червня 1933 р.) створювалися відповідні районні апарати ДПУ УСРР. Проте їх організація не означала суттєвого розширення штатів. Новостворені райони формувалися за рахунок Брацлавського та Чернівецького районів Вінницької області. Тож діючі Брацлавське та Чернівецьке районні відділення ДПУ УСРР було понижено у статусі й реформовано в районні апарати¹⁴. Особовий склад, вивільнений з розформованих відділень, був працевлаштований у новостворених районних апаратах.

За потреби окремі райапарати перетворювали на районні відділення. Так, наказом ДПУ УСРР від 14 квітня 1931 р. окремі районні апарати було переведено на штат районних відділень (3 штатні одиниці). Зокрема, у Харківському секторі було організовано 7 нових районних відділень, Донецькому – 3, Київському – 22, Дніпропетровському – 7, Одеському – 11, Вінницькому – 14, Житомирському – 2, Полтавському – 13, Сумському – 13, Молдавському відділі ДПУ УСРР – 2, у 19-му Олевському прикордонному загоні – 1, 20-му Славуцькому прикордонному загоні – 1, 21-му Ямпільському прикордонному загоні – 3, 22-му Волочиському прикордонному загоні – 2, 23-му Кам'янець-Подільському прикордонному загоні – 4, 24-му Могилів-Подільському прикордонному загоні – 3¹⁵.

Формування нових міських відділів ДПУ УСРР відбувалося після відповідної постанови ВУЦВК про організацію міської ради. Так, згідно з постановою ВУЦВК від 4 січня 1933 р. про створення Чистяківської міської ради, місцеве районне відділення наказом ДПУ УСРР №59 від 22 лютого 1933 р. було реорганізоване у Чистяківське міське відділення ДПУ УСРР¹⁶.

Специфіка оперативної діяльності спецслужб не обмежувалася лише конкретною адміністративно-територіальною одиницею нижчого рівня (зокрема, районом). Для «оперативного охоплення всіх адміністративно-територіальних одиниць і створення міцних «оперативних кулаків по боротьбі з контрреволюцією і розвідувальною роботою противника», що будувалися без врахування меж районів, створювалися секторні апарати ДПУ¹⁷. Центральний апарат ДПУ УСРР здійснював загальне політичне, оперативне та адміністративне

¹⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф.9 (УРСР), спр.666, арк.78.

¹⁵ Там само, спр.286, арк.51–51 зв.

¹⁶ ГДА СБ України, ф.9 (УРСР), спр.666, арк.64.

¹⁷ Лубянка... – С.506.

керівництво як секторами, так і міськими та районними апаратами. Отже, на території республіки було сформовано 9 секторів з наступною дислокацією:

- м. Харків (територія колишнього Харківського округу);
- м. Сталіно (колиш. Артемівський, Луганський, Сталінський і Маріупольський округи);
- м. Київ (колиш. Київський, Чернігівський, Білоцерківський, Шевченківський і частина Уманського округу);
- м. Дніпропетровськ (колиш. Дніпропетровський, Криворізький, Запорізький і Мелітопольський округи);
- м. Одеса (колиш. Одеський, Херсонський, Миколаївський і Зінов'євський округи);
- м. Вінниця (колиш. Вінницький, Проскурівський і частини Уманського округи);
- м. Житомир (колиш. Волинський, Бердичівський округи);
- м. Полтава (колиш. Полтавський, Лубенський, Кременчуцький округи);
- м. Суми (колиш. Сумський і Конотопський округи).

Начальниками секторів були призначені: у Харкові – Я.К.Краукліс (вересень 1930 – грудень 1931 рр.) та П.С.Мулявко (грудень 1931 – лютий 1932 рр.); у Сталіно – Й.М.Блат (вересень 1930 – жовтень 1931 рр.) і М.М.Тимофеев (жовтень 1931 – лютий 1932 рр.); у Києві – В.Т.Іванов (вересень 1930 – грудень 1931 рр.) та О.Б.Розанов (грудень – лютий 1932 р.); у Дніпропетровську – Ф.Я.Леонюк (вересень 1930 – серпень 1931 рр.) та Я.К.Краукліс (грудень 1931 – лютий 1932 рр.); в Одесі – Ю.М.Перцов (вересень 1930 – лютий 1932 рр.); у Вінниці – О.Г.Грозний-Сафес (вересень 1930 – грудень 1931 рр.); у Житомирі – П.В.Семенов (вересень 1930 – лютий 1932 рр.); у Полтаві – О.Б.Розанов (вересень 1930 – грудень 1931 рр.) та М.Б.Корнев (січень – лютий 1932 р.); у Сумах – В.Я.Лєвоцький (вересень 1930 – грудень 1931 рр.)¹⁸.

Загалом продовжував зберігатися «принцип необхідності» – структура і кількість штатних одиниць територіальних органів ДПУ визначалася залежно «від політико-економічної й оперативної важливості міста та районів». У місцях дислокації апаратів секторів міські апарати ДПУ УСРР не створювалися, адже вся оперативна робота проводилася співробітниками сектору ДПУ.

Голова відомства В.Балицький підкреслював, що районні відділення та районні уповноважені є оперативними одиницями органів ДПУ України у визначеній адміністративно-територіальній одиниці та «здійснюють у межах своєї території всю оперативно-чекістську роботу».

¹⁸ Золотарьов В. Свояк Сталіна (сторінки біографії комісара державної безпеки 1-го рангу С.Ф.Реденса) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – №1/2. – С.285.

Основними напрямками оперативної діяльності районних та міських апаратів були:

- комплексне інформаційне вивчення міста та району;
- вивчення й детальне висвітлення політичних настроїв усіх шарів населення, стану низового апарату, проведення кампаній, виявлення «викривлення класової лінії» і сигналізація про наростання негативних процесів, назрівання нових тенденцій у повсякденному житті адміністративно-територіальної одиниці;
- насадження резидентури, агентурної мережі й «спеціального освідомлення» по об'єктах контррозвідувального, економічного та секретного відділів на основі затверджених керівництвом сектора планів, її постійне інструктування, формулювання завдань;
- агентурна та слідча робота за всіма справами, за якими було відкрито провадження на території адміністративно-територіальної одиниці чи «міжрайонних справах» (за дорученням керівництва сектора);
- за дорученням сектора співробітники низових апаратів підтримували зв'язок із «цінною агентурою сектора».

Окремо було визначено основні завдання сектора ДПУ радянської України. Аналіз їх напрямів діяльності розкриває як безпосередню зацікавленість вищого партійно-державного керівництва СРСР та УСРР в отриманні конкретної інформації про діяльність закордонних «контрреволюційних» організацій різного спрямування, так і наявних та потенційних політичних і громадських організацій, повсякденного життя окремих соціальних та професійних груп, колишніх членів політичних партій тощо.

На терені кожного сектора проводилася контррозвідувальна робота за «всіма видами військово-політичного шпигунства і диверсії», по національних колоніях, іноземних представництвах, «УНРівщині, повстанству, політичному і кримінально-політичному бандитизму, бандитсько-диверсійних організаціях та угрупованнях», монархічних групах, колишніх «махновським кадрах», за винятком «безумовного встановлення керівництва політичної групи анархістів». Ураховуючи поставлені місцевим контррозвідувальним апаратам завдання, слід відзначити, що вже на початку 1930-х рр. лідери ЦК ВКП(б) – КП(б)У та керівники органів держбезпеки були впевнені у стійкому поєднанні політичних опонентів більшовизму з кримінальним світом.

По лінії секретного відділу співробітники сектора та районних органів ДПУ УСРР акцентували свою увагу на настроях сільської інтелігенції та учнівської молоді, виявляли «українські контрреволюційні організації, групи і одинаків, що були пов'язані з російською та українською громадськістю», «куркульсько-контрреволюційні угруповання», «колишніх провокаторів», «терористичні прояви політичного характеру на селі», «релігійні осередки» всіх конфесій і протестантських течій, «антирадянські партії, групи та третю силу».

Варто зазначити, що термін «третя сила» в інформаційних повідомленнях апаратів держбезпеки УСРР знову з'явився 1930 р. Загалом у роки громадянської війни так класифікували нерегулярні селянські та козацькі (район Кубані й Дону) формування, що боролися проти білого руху та Червоної армії. Під цей термін іноді підпадали загони Н.Махна. Він знову став актуальним під час проведення суцільної колективізації в лютому – квітні 1930 р. Незадоволені розкуркуленням селяни масово формували стихійні загони, що протидіяли заходам влади, депортації «куркулів»¹⁹. Ідеї «рад без комуністів», «селянського самоуправління» на тлі більшовицької реконструкції економіки були популярними серед селянства. Відтак одним із головних завдань секретного відділу новостворених секторів було виявлення найменших проявів і спроб створити селянські загони, групи так званої «третьої сили».

Також серйозного клопоту органам держбезпеки завдавали колишні «червоні партизани» – учасники більшовицького партизанського руху. Після громадянської війни вони отримали привілеї, брали активну участь у формуванні сільських органів управління. Користуючись певним матеріальним ресурсом протягом 1920-х рр. вони стали заможними селянами, мали міцні середняцькі господарства. В умовах колективізації частина колишніх червоних партизанів відмовилася брати участь у розкуркуленні, формуванні колгоспів. При спробі насильницького усуспільнення їхнього майна вони чинили жорсткий опір представникам місцевої влади. Іноді навіть очолювали стихійні селянські загони. Відтак були окремим об'єктом оперативної розробки місцевих апаратів ДПУ УСРР.

Співробітники економічного відділу сектора на підвідомчій території мали завдання «виявляти й боротися з економічною контрреволюцією, контрабандою, шкідництвом, економічним шпигунством, посадовими та господарськими злочинами». Вони контролювати дії радапарату, проведення господарсько-політичних кампаній, настрої технічної інтелігенції та їх тенденції, провадили боротьбу з «ажіотажем, спекуляцією, фальшивомонетництвом».

Надзвичайно важливою складовою діяльності територіальних апаратів органів держаної безпеки залишався інформаційний напрям²⁰. Аналіз повідомлень із легальних та агентурних джерел про

¹⁹ Див.: Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997; Павлоградське повстання 1930 р.: Документи і матеріали. – К., 2009 та ін.

²⁰ Див.: Подкур Р.Ю., Ченцов В.В. Документи органів государственной безопасности СССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – Тернополь, 2010; Подкур Р. Параметри опису адміністративно-територіальної одиниці у документах органів державної безпеки в 1920-х – на початку 1930-х рр. // Регіональна історія України. – К., 2012. – Вип.6. – С.183–198 та ін.

основні тенденції соціально-економічного розвитку країни та республіки для вищого партійно-державного керівництва СРСР і радянської України був одним із мотивів при ухваленні управлінських рішень. Водночас оперативні підрозділи отримували конкретні дані для розгортання агентурно-оперативної роботи.

Основними завданнями інформаційного сегмента сектора та районних органів ДПУ УСРР були:

- глибоке висвітлення політичних настроїв усіх прошарків населення як міста, так і села за соціальними, національними та професійними групами (робітники, селяни, інтелігенції, учнівська молодь, студентство, службовці, колишні партизани, національні меншини), «своєчасно повідомляючи про виявлені явища і тенденції»;
- системна інформація для ДПУ УСРР щодо змін політичного настрою/ситуації соціальних прошарків на території сектора;
- своєчасне повідомлення про наростаючі серйозні політичні події, активні антирадянські прояви, повстанські настрої та ін.;
- спеціальне вивчення назриваючих політико-економічних процесів серед усіх соціальних прошарків міста та села;
- облік і статистична обробка активних антирадянських проявів та найважливіших подій, у тому числі в адміністративно-територіальному розрізі (згодом окремі адміністративні одиниці чекісти називали «повстанськими», «антирадянськими» тощо);
- узагальнення всієї інформації щодо політико-економічного стану сектора чи окремої адміністративно-територіальної одиниці;
- постійне висвітлення всього «облікового елемента» оперативних підрозділів;
- виявлення необлікованих «кадрів куркульсько-контрреволюційного активу на селі, промисловості та місті».

Для реалізації цих завдань інформаційний відділ сектора спільно з відповідними міськими, районними органами ДПУ розробляли план насадження «резидентурної мережі контрольного освідомлення, запасної резидентури». Співробітники апарату сектора інструктували щодо формування районних та міських агентурних мереж, брали участь у підборі, вербуванні відповідних кадрів тощо.

У контексті загальної інформаційної діяльності проводилася робота по об'єктах ПК (політичного контролю) – друк, видовища, поштовий і радіозв'язок, створення необхідної кількості пунктів ПК в окремих районах та містах.

Для додаткового контролю за роботою місцевих апаратів та інструктування за групою адміністративно-територіальних одиниць було закріплено окремих співробітників сектора²¹.

Отже, весь спектр діяльності та повноважень секторів ДПУ УСРР не збігався з загальною системою державного та партійного керів-

²¹ Лубянка... – С.507–509.

ництва республіки. Пріоритетне завдання українського радянського Центру – проведення суцільної колективізації та індустріалізації – змусило замкнути управління районами безпосередньо на нього. Фактично радянська Україна у 1930–1931 рр. жила в режимі ручного керування, іноді навіть своєрідного «надзвичайного стану».

Організація секторів ДПУ УСРР безпосередньо не пов'язувалася з системою управління економічними процесами. На них покладалися важливі завдання контролю та «соціальної чистки» села й міста від противників «сталінської реконструкції економіки», репресивного тиску на громадськість, змушуючи її підкорятися волі лідерів ВКП(б). Відтак для оперативних потреб керівництву ДПУ УСРР було дозволено формувати власну трирівневу управлінську структуру «центр – сектор – район».

Таким чином, створення секторів ДПУ УСРР у межах декількох колишніх округів не зменшило рівень контролю органів державної безпеки за галузями народного господарства республіки та суспільством загалом. Навпаки, через формування розгалуженої мережі районних відділень та апаратів органів держбезпеки зростав контроль за реалізацією рішень ВКП(б) – КП(б)У та політичними настроями населення. Протягом 1930–1931 рр. апарати секторів набули організаційного та управлінського досвіду координації оперативної діяльності, зокрема державного терору, на значно більших адміністративно-територіальних одиницях у порівнянні з округом. Так, якщо масові депортації селян (понад 146 тис. осіб²²) у лютому – березні 1930 р. проводили ще окружні відділи ДПУ УСРР, то наступну не менш масштабну депортацію українських селян восени 1931 р. координували вже апарати секторів.

Протягом двох років суцільна колективізація в Україні, на думку вищого партійно-державного керівництва СРСР, стала незворотним процесом. Фактично план, заявлений у постанові ЦК ВКП(б) «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» від 5 січня 1930 р. завершити колективізацію України восени 1931 або навесні 1932 рр., було значною мірою реалізовано. У жовтні 1931 р. рівень суцільної колективізації у зернових районах республіки (степ і Лівобережжя) становив не менше 70% селянських господарств та 80% орних земель. Деякі райони Полісся та прикордоння на початок другої п'ятирічки ще залишалися суцільно не колективізованими, проте вони не відігравали значної ролі у продовольчому та сировинному балансі СРСР²³.

Відтепер центр реалізації рішень знову переміщувався з рівня району на область. «Битва за колективізацію та індустріалізацію»

²² Кульчицький С. Ліквідація заможних селянських господарств // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.365.

²³ Кульчицький С. Опір селянства суцільній колективізації // Там само. – С.384.

завершувалася. Державні органи почали відновлювати рівень впливу на перебіг соціально-економічних процесів, повсякденне життя українського суспільства.

Ще у грудні 1930 р. на сесії ВУЦВК делегати наголошували на недостатньому впливі районного керівництва на розвиток промисловості та сільського господарства²⁴. Дійсно, часовий проміжок реагування Центру на повсякденну ситуацію в районах різко збільшився. Скориставшись скаргами на порушення зв'язків між ланками адміністративно-територіальної системи всередині, а також із Центром, значне послаблення керівництва сільрад, втрати зв'язку районного апарату з населенням, влада на початку 1932 р. провела чергову адміністративно-територіальну реформу.

На четвертій позачерговій сесії ВУЦВК 9 лютого 1932 р. було ухвалено рішення про запровадження в Україні обласного поділу, визнавши «недоцільність подальшого зміцнення районів»²⁵. Тобто вище партійно-державне керівництво УСРР із легкістю відмовилося від тих переваг, про які дискутували на засіданні Президії ВУЦВК 3 серпня 1930 р.²⁶

В УСРР формувалася нова адміністративно-територіальна система: центр – область – район. У матеріалах сесії ВУЦВК указувалося, що області створюються з метою «зміцнення конкретного оперативного керівництва районами, що дозволить піднести на нову височінь організацію мас робітників і колгоспників на соціалістичне будівництво», а також посилити конкретне господарське керівництво всіма галузями народного господарства й культурного будівництва відповідно до економічних і виробничих умов окремих районів республіки. На думку В.Шабельнікова, географічні розміри, контури областей визначалися не за економічним принципом, як це офіційно проголошувалося, а за зручністю управління і контролю з Центру приблизно рівними за розміром територіями. Для партійного керівництва країни принципове значення мала не специфіка областей і вирішення регіональних проблем, а однаковість механізмів управління²⁷.

Спочатку в лютому 1932 р. було створено 5 областей – Харківську, Київську²⁸, Вінницьку, Дніпропетровську й Одеську. Відповідним наказом ДПУ УСРР №40 від 13 лютого 1932 р. було розформовано

²⁴ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1931. – №5. – С.48; Шабельніков В.І. Область у системі адміністративно-територіального поділу УСРР у 30-ті роки ХХ ст. // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили: Історія. – Т.94. – Миколаїв, 2009. – С.47.

²⁵ ЗЗ УСРР. – 1932. – №5. – С.28.

²⁶ Вісті ВУЦВК. – 1930. – 5 серпня.

²⁷ Шабельніков В.І. Область у системі адміністративно-територіального поділу... – С.47–48.

²⁸ Корінний М.М. З історії становлення сучасного адміністративно-територіального устрою Київської області // Архіви України. – 2012. – №1. – С.45–62.

Вінницький, Дніпропетровський, Житомирський, Київський, Одеський, Полтавський, Сумський, Харківський оперативні сектори ДПУ УСРР. Натомість створено Харківський (начальник П.Мулявко), Київський (О.Розанов), Вінницький (В.Левоцький), Дніпропетровський (Я.Краукліс) і Одеський (Ю.Перцов) обласні відділи. Також у містах, де дислокувалися оперативні сектори, але вони не стали місцем дислокації обласного відділу (Житомир, Полтава, Суми), було сформовано міські відділення ДПУ УСРР²⁹.

Підвищення статусу міських органів держбезпеки теж залежало від концентрації в місті економічно важливих об'єктів. Так, наказом ДПУ УСРР №186 від 17 червня 1932 р. Полтавське, Запорізьке, Криворізьке, Луганське, Маріупольське, Миколаївське відділення ДПУ реорганізували в міські відділи³⁰.

Усі керівники обласних відділів ДПУ УСРР або вже керували відповідними секторами (П.Мулявко, О.Розанов, Ю.Перцов), або очолювали інші сектори (В.Левоцький). Водночас продовжував діяти Донецький оперативний сектор. Вірогідно, що вище партійно-державне керівництво не могло швидко визначитися з адміністративно-територіальною структурою та статусом окремих міст Донбасу через специфіку розміщення підприємств металургії та кам'яновугільних об'єднань. Адже вони не відповідали загальній структурі інших територій УСРР. Лише 2 липня 1932 р. на основі 17 промислових районів було утворено 10 міських рад, 23 райони.

Із моменту створення Харківський обласний відділ ДПУ УСРР обслуговував 82 райони (понад 74 937 км², 6 031 тис. населення), Київський – 96 районів, ще 4 райони області обслуговувалися 19-м прикордонним загonom (усього понад 74 834 км², 6 120 тис. населення), Дніпропетровський – 54 райони (понад 73 193 км², 3 857 тис. населення), Одеський – 50 районів (понад 68 917 км², 3 411 тис. населення), Вінницький – 49 районів, ще 22 райони обслуговувалися 20-м, 21-м, 22-м, 23-м, 24-м прикордонними загонами (всього понад 47 867 км², 4 696 тис. населення)³¹.

Дещо змінилася картина адміністративно-територіального поділу Харківської та Дніпропетровської областей і, відповідно, зменшилася кількість районних органів в обласних відділах держбезпеки зі створенням Донецького обласного відділу ДПУ УСРР. Так, згідно з наказом республіканського ДПУ №224 від 16 липня 1932 р., на основі

²⁹ ГДА СБ України, ф.9 (УРСР), спр.287, арк.20.

³⁰ Там само, арк.83.

³¹ ГДА СБ України, ф.9 (УРСР), спр.287, арк.21–25 зв.; Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 року. – Харків, 1933. – С.6. У статті В.І. Шабельнікова вказані явно применшені дані щодо площі областей УСРР. Див: *Шабельніков В.І.* Область у системі адміністративно-територіального поділу... – С.50.

Донецького оперативного сектора та районів Харківської і Дніпропетровської областей було створено Донецький обласний відділ ДПУ УСРР, який очолив М.Тимофєєв. Від Харківського обласного відділу ДПУ до Донецького відділу ДПУ передавалися наступні районні органи державної безпеки: Слов'янський, Рубежанський, Верхньо-Тепловський, Лиманський, Сватовський, Старобільський, Біловодський, Білолуцький, Марковський, Меловський, Ново-Айдарський, Ново-Псковський, Троїцький; від Дніпропетровського обласного відділу ДПУ УСРР передавалися Велико-Янісольський, Волновахський, Старо-Каранський, Старо-Керменчицький, Старо-Нікольський³².

Окремі області, зокрема Київська та Харківська, мали велику кількість районів та населення (3–6 млн населення в кожній області). За відсутності шляхових комунікацій, розгалуженої системи телефонного зв'язку державне управління такими областями було утруднене. Масштаби території не дозволяли оперативно реагувати районним органам ДПУ УСРР на можливі «контрреволюційні прояви», не зважаючи на присутність майже в кожному районі співробітника ДПУ.

Продовжуючи політику жорсткої централізації, вище партійно-державне керівництво УСРР вирішило створити додатково Чернігівську область. У підпорядкування Чернігівського обласного відділу, згідно з наказом ДПУ УСРР №321 від 17 жовтня 1932 р., підпадали 29 районів Київської та 7 Харківської областей (загалом понад 42 703 км², 2915 тис. населення)³³.

У цьому контексті функціонували політвідділи МТС, що були створені у січні 1933 р. як надзвичайні органи з повноваженнями політичних, господарських та каральних органів. Одним із двох заступників начальника політвідділу був «заступник по ОДПУ» або «заступник по чекістській роботі» – так формулювалася ця посада в документах політвідділів. Однак для широкого загалу її назва звучала як заступник із «загальнопартійної роботи».

Особливість функціонування політвідділів полягала в обслуговуванні колгоспів. Вони діяли не по всій адміністративній одиниці, а лише в тих селах, де існували колгоспи й вироблялося товарне продовольство та сировина. Таким чином, у низових адміністративно-територіальних одиницях і виробничих ланках з'явилася додаткова чекістська мережа з правом на проведення каральних заходів.

Підбором кадрів на заступників начальників політвідділів МТС по ОДПУ відав центральний апарат ДПУ УСРР, затверджувало їх ОДПУ СРСР. Загалом це були співробітники зі значним досвідом оперативної та керівної роботи. Заступник по ОДПУ формально підпорядко-

³² ГДА СБ України, ф.9 (УРСР), спр.287, арк.107.

³³ Там само, арк.146; Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 року. – Харків, 1933. – С.6. Див. також: *Шабельников В.І.* Область у системі адміністративно-територіального поділу... – С.50.

вувався начальникові політвідділу МТС, а по чекістській роботі – начальникові обласного відділу ДПУ.

Серйозних управлінських конфліктів по «чекістській лінії» в документах поки що не виявлено. Вірогідно, тут зіграла свою роль військова дисципліна та чітке розподілення меж компетенції й підпорядкування структур ДПУ. Однак саме існування політвідділу заклало два рівні конфлікту в районах. Перший – між політвідділами та місцевими райкомами КП(б)У. Політвідділи, користуючись надзвичайними правами, активно втручалися в питання кадрових призначень, поточну партійну, радянську та господарську роботу в районі. ЦК ВКП(б) у постанові від 15 червня 1933 р. розмежував функції політвідділів та райкомів. Територіальними партійними осередками та колгоспними осередками, що не обслуговувалися МТС, керували райкоми партії. Осередками колгоспів, котрі обслуговувалися МТС – політвідділи. До компетенції останніх не входили проблеми радянського будівництва, фінансів, освіти, пропаганди тощо. Цим займалися також райкоми партії³⁴. Однак до кола питань заступника по ОДПУ входило «інформаційне» та «оперативне» обслуговування всього спектру економіки та повсякденного життя підвідомчої території.

Другий рівень конфлікту ґрунтувався на межах компетенції начальника політвідділу та заступника по ОДПУ. У резолюції січневого 1933 р. пленуму вказувалося: «Політичні відділи МТС і радгоспів повинні наполегливо забезпечувати правильне і своєчасне застосування законів радянського уряду про адміністративні та каральні заходи стосовно організаторів розкрадання громадського майна і саботажу заходів партії та уряду в області сільського господарства»³⁵.

Ситуація загострювалася у зв'язку з розпочатою 1933 р. «чистою» партійних лав. І.Зеленін наводить найбільш характерні формулювання «вичищених елементів»: «син поміщика, розвалив фінанси МТС», «служив у білій армії, сховав запасні частини», «шкідницький елемент, кат білої армії», «син великого торговця, розвалив обліковий апарат МТС», «син фабриканта, проводив шкідницький ремонт тракторів»³⁶. Тут чітко видно присутність двох позицій, сформульованих Й.Сталіним, – «класове походження» та «шкідництво».

У провадженні каральних заходів активно брали участь заступники начальника політвідділу МТС по ОДПУ. На практиці начальники політвідділів зіткнулися з відмовою свого заступника по ОДПУ виконувати розпорядження, вони ухилялися від «політвіддільських» обов'язків

³⁴ Зеленин И.Е. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины» (1933–1934 гг.) // Отечественная история. – 1992. – №6. – С.44.

³⁵ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898 – 1971: т. 5. 1931 – 1941. – М., 1971. – С.82.

³⁶ Зеленин И.Е. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины»... – С.50.

через завантаженість «чекістською роботою». Так, начальник Кальчанської МТС Дніпропетровської області весною 1933 р. писав: «З першого дня своєї роботи в політвідділі мій заступник по ОДПУ Т.Зайцев звів свою роль виключно до арештів, перетворив політвідділ у камеру слідства, погрожує арештами колгоспникам і працівникам МТС. Спроби виправити його [...] не мали успіху». Начальник політвідділу Кегичівської МТС Харківської області Д.Ортенберг у донесенні від 3 червня 1933 р. до політуправління наркомату землеробства СРСР писав, що його заступник по ОДПУ заявив: «Вам я не підпорядковуюсь, працюю за особливими вказівками ДПУ. Ці вказівки вас не стосуються, я займаюсь своєю оперативною роботою». Деякі заступники по ОДПУ взагалі відмовлялися підпорядковуватися начальникам політвідділів, посилаючись на отримані в обласному відділі ДПУ директиви³⁷.

Конфлікт був настільки поширений, що ДПУ УСРР та політичний сектор наркомату землеробства УСРР 17 червня 1933 р. ухвалили спільну директиву, в якій наголошувалося, що заступник начальника політвідділу по ОДПУ, «маючи головним завданням агентурне виявлення і своєчасну ліквідацію контрреволюційного активу й антирадянських елементів в МТС та обслуговуваних колгоспах, проводить свою роботу в тісному контакті з начальником політвідділу, якому він повністю підпорядковується». Водночас підкреслювалося, що заступники по ОДПУ зберігають повну самостійність в оперативній роботі, про результати якої вони повинні в усній формі інформувати начальників політвідділів. Останнім указувалося на необхідність урахувувати специфічність «чекістської роботи» своїх заступників. Як бачимо, головну суперечність ця директива так і не змогла усунути. Здебільшого «мирне життя» начальника політвідділу та його заступника по ОДПУ залежало від «людського фактора».

Загалом наприкінці 1934 р. через наявність численних конфліктів між начальниками політвідділів та секретарем райкому партії, двох «районних центрів влади», завершеністю «чистки» сільських партійних організацій необхідність у надзвичайних повноваженнях політвідділів відпала. Із 1 січня 1935 р. райкоми партії знову стали відповідальними за політичну роботу в адміністративно-територіальній одиниці, а політвідділи перетворилися на звичайні партійні осередки МТС.

Водночас у 1933–1934 рр. органи державної безпеки радянської України в районах отримали додаткову штатну одиницю, що здійснювала оперативну роботу серед персоналу МТС та колгоспів. Від заснування МТС були не лише засобом інтенсифікації сільського господарства, а й своєрідним ідеологічно-пропагандистським символом більшовицького режиму. Сюди направлялися перевірені, «ідеологічно стійкі» комсомольці, технічно підготовлені фахівці. Від злагодженої роботи колективів, справності техніки реально залежала врожайність. Тому, на

³⁷ Там же.

думку лідерів ВКП(б), наявність чекіста в МТС була цілком виправданим заходом. Для районних органів ДПУ УСРР це означало додаткову штатну одиницю і паралельну штатну агентурну мережу по колективних господарствах, районних установах, що забезпечувало додатковий контроль за населенням, поповнення картотеки «облікового елементу», збільшення справ-формулярів і, як наслідок, доведення вищому партійно-державному керівництву необхідності розширення меж компетенції органів державної безпеки, зростання штатної структури, виправданості витрачених матеріальних та фінансових ресурсів.

Але темпи розвитку економіки не влаштовували Й.Сталіна. Він був переконаний у саботуванні місцевим керівництвом, значною частиною населення запланованої «реконструкції радянської економіки». Вихід із ситуації вождь бачив лише у посиленні державного терору. До масштабної «чистки» радянського суспільства Й.Сталін готувався заздалегідь. Певні її елементи в УСРР апробували ще у серпні – листопаді 1932 р., коли до відповідальності було притягнуто 19 116 осіб. Тільки в листопаді 1932 р., згідно з оперативним бюлетенем ДПУ УСРР щодо боротьби з «сільською контрреволюцією» від 5 грудня 1932 р., було заарештовано 8881 особу³⁸.

Одним з елементів такої підготовки варто вважати процес удосконалення структури місцевих органів державної безпеки. Згідно з постановою ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. було створено народний комісаріат внутрішніх справ СРСР, в якому поєднувалося чимало управлінських функцій (державна безпека, міліція, охорона кордону, пожежна безпека, запис актів громадянського стану, табори та ін.)³⁹. ОДПУ СРСР було перетворено на Головне управління державної безпеки НКВС СРСР із відповідними відділами в обласних управліннях НКВС.

Наприкінці 1936 р. виникла ідея створення міжрайонних відділів УДБ. Ішлося, у першу чергу, про підвищення рівня координації агентурно-оперативної роботи. Так, станом на кінець 1936 р. у Вінницькій області нараховувалося 74 райони та 6 міст. Тут налічувалося наступна кількість органів наркомату внутрішніх справ: УНКВС – 1, окружних відділів – 4 (їм підпорядковувалися 27 районних відділень, 3 районних відділи, загалом разом з окружними відділами – 34 органи УДБ), міських відділів – 1, районних відділів – 1, районних відділень – 43. Усього органів, підпорядкованих УНКВС по Вінницькій області – 49.

У проекті, запропонованому керівництвом УНКВС по Вінницькій області, пропонувалася така обласна структура органів державної безпеки УНКВС:

- УНКВС – 1 (обслуговувалося місто Вінниця і 6 районів);
- міжрайонних відділів – 4 (обслуговували 35 районів);

³⁸ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2007. – С.357, 422.

³⁹ Известия. – 1934. – 11 июля.

- окружних відділів – 4 (обслуговували 10 районів);
 - міських відділів – 1 (Бердичів);
 - районних відділів – 6 (Старокостянтинів, Тульчин, Гайсин, Славута, Ізяслав, Волочиськ);
 - районних відділень – 17 (Берездов, Плужне, Ляхівці, Теофіполь, Полонне, Базалія, Сатанів, Городок, Чемерівці, Оринин, Стара Ушиця, Дунаївці, Муровані Курилівці, Яришів, Чернівці, Ямпіль, Нова Ушиця).
- Усього місцевих органів УНКВС буде 32, органів УДБ налічуватиметься 33 замість 80.

До проекту нової структури УДБ УНКВС Вінницької області додалася політико-економічна характеристика. У розділі «Загальні дані» вказувався адміністративно-територіальний поділ (74 райони та 6 міст), кількість населення – понад 3 млн 800 тис., із них понад 200 тис. польської громади, наявність 90 національних сільрад, з них 37 польських, розташованих у прикордонних районах. Проживання у прикордонних районах компактного масиву польського населення та зв'язок місцевих поляків із родичами в Польщі кваліфікувалося як існування стабільної «шпигунсько-диверсійної» мережі.

У розділі «Політичні та оперативні особливості» особливо наголошувалося на наявності стійкої «повстанської традиції», «засміченості колишніми повстанками», «залишками ліквідованих шпигунських і терористичних організацій».

Підкреслювалося сільськогосподарське спрямування області (розділ «Економіка»), де «провідну роль відігравав цукровий буряк». Загальна посівна площа становила понад 3 млн га, працювало 139 радгоспів, 106 МТС (4755 тракторів). В області діяло 145 підприємств союзного значення, 60 – республіканського, 559 із підпорядкуванням різним наркоматам та організаціям. Цукрових заводів налічувалося 56. Усього на підприємствах працювало понад 253 тис. робітників⁴⁰.

Отримавши пропозицію з реорганізації структури УНКВС по Вінницькій області, відділ кадрів НКВС УРСР провів розрахунок нової штатної структури. Так, новий штат обласного УНКВС налічував 103 одиниці, штати Бердичівського (17 осіб), Гайсинського (14 осіб), Жмеринського (16 осіб), Тульчинського (17 осіб) міжрайонних відділів УДБ загалом становили 64 одиниці, штати окружних, районних і міських відділів, районних відділень становили 128 одиниць. Посади начальників Бердичівського, Тульчинського, Гайсинського і Жмеринського райвідділів були об'єднані з начальником міжрайонного відділу УДБ⁴¹. Загалом кількість співробітників державної безпеки УНКВС по Вінницькій області складала 295 штатних одиниць.

Отже, пропозиція начальника УНКВС по Вінницькій області М.Тимофєєва створити міжрайонні відділи УДБ виходила з бажання

⁴⁰ ГДА СБ України, ф.16, оп.30, спр.61, арк.2–5.

⁴¹ Там само, арк.36–46.

структурувати і сконцентрувати штати, унормувати облік «антирадянського елементу» для більш оперативного й ефективного використання за умов, як зазначалося, «антирадянської спрямованості» більшості з 3,8 млн населення області.

Але виходячи з виділення у вересні 1937 р. зі складу Вінницької – Кам'янець-Подільської області, з Київської та 4 районів Вінницької – Житомирської області, з Харківської та 4 районів Київської – Полтавської області, з Одеської та 9 районів Дніпропетровської – Миколаївської області⁴² ідея створення міжрайонних відділів УДБ виявилася неефективною. Тому навіть у розпал проведення масових репресивних операцій, що почалися в липні 1937 р., вище партійно-державне керівництво СРСР санкціонувало такий широкомасштабний розподіл областей. Шляхом створення обласного апарату УДБ, через зменшення оперативного навантаження на співробітників державної безпеки збільшувалася глибина контролю населення та швидкість оперативного реагування на конкретні «антирадянські прояви», політико-економічні процеси в областях.

Аналіз документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, службового листування, що відклалося у центральних і обласних державних архівах, засвідчує відсутність істотних проблем у виконанні оперативних наказів НКВС СРСР в умовах адміністративно-територіального поділу областей 1937 р. Вірогідно, що тут свою роль відіграли міжрайонні оперативно-слідчі групи, співробітники яких, як показала подальша практика, були основними виконавцями масових репресивних операцій, санкціонованих політбюро ЦК ВКП(б). Вивчення процесу їх створення яскраво свідчить про ретельну підготовку та усвідомлення Й.Сталіним і керівництвом НКВС СРСР масштабів «соціальної хірургії».

Практика формування міжрайонних груп як інструменту для виконання конкретної каральної операції була апробована ще 1933 р. Так, наказом ДПУ УСРР №316 від 14 липня 1933 р. було створено Старобільську міжрайонну групу, якій підпорядковувалися Ново-Айдарський, Ново-Псковський, Білолуцький, Біловодський, Марківський, Міловський і Покровський районні апарати, Старобільське районне відділення ДПУ УСРР⁴³. Вірогідно, що такий тимчасовий орган був необхідний для проведення операції на конкретній території. Штатне посилення відбувалося за рахунок відрядження окремих відповідальних співробітників Донецького оперативного сектора (обласного відділу) ДПУ УСРР для організаційної та оперативної роботи. Можливо, що це пов'язувалося з проведенням операції з ліквідації «сільської контрреволюції» у цьому зерновому районі Донбасу⁴⁴.

⁴² СЗ СССР.– 1937. – №63. – Ст.275; Вісті ВУЦВК. – 1937. – 23 вересня.

⁴³ ГДА СБ України, ф.9 (УРСР), спр.666, арк.83.

⁴⁴ У листопаді 1933 р. на цих теренах було утворено Старобільський округ, який ліквідували лише у червні 1938 р. під час створення Ворошиловградської (зараз Луганської) області.

На території республіки створювалися 45 міжрайонних оперативних груп. Чисельність їх складала 8–15 співробітників зі складу обласного УНКВС. Кожна група діяла в межах так званого «куща», що охоплював до 10, іноді більше районів області. До адміністративних центрів – місць дислокації міжрайонних оперативно-слідчих груп – звозилися заарештовані в районах. До складу таких міжрайонних груп входили не лише співробітники УДБ областей, а й курсанти міжкrajових шкіл УДБ, міліціонери, чекісти запасу. Іноді навіть залучали співробітників фінансового відділу УНКВС. У Вінницькій області місцями їх дислокації визначалися Вінниця, Бердичів, Шепетівка, Тульчин, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський⁴⁵. У Харківській області діяла Харківська (10 районів), Сумська (8 районів), Охтирська (7 районів), Красноградська (5 районів), Лозівська (4 райони), Ізюмська (5 районів), Куп'янська (5 районів) міжрайонні оперативно-слідчі групи⁴⁶.

Свідомо чи не свідомо в умовах проведення масових операцій до складу нових областей відійшли міжрайонні оперативно-слідчі групи, що підпорядковувалися новому керівництву УНКВС області. Зі штату «старого» УДБ УНКВС у «новий» штат УДБ УНКВС новоствореної області теж направлялися окремі співробітники. Відтак значного часу для організаційного налаштування взаємовідносин по лінії обласне УНКВС – міжрайонні оперативні слідчі групи – райони не вимагалось.

Загальні результати «великого терору» у цифрах точно визначити важко. На показники впливають кілька факторів: по-перше, статистичні відомості НКВС СРСР не завжди збігалися з початком масових операцій (липень 1937 р.); по-друге, керівник КДБ СРСР при Раді Міністрів СРСР І.Серов у 1954–1955 рр. здійснив масштабну «розчистку» архіву органів державної безпеки. Російський дослідник Н.Петров констатував зменшення (знищення) архівно-кримінальних справ з 1 млн 783 тис. у 1954 р. до 75 тис. у 1991 р., які зберігалися у центральному архіві КДБ СРСР⁴⁷.

Міжнародне історико-просвітницьке, правозахисне та благодійне товариство «Меморіал» оприлюднило статистичні підсумки «великого терору» у СРСР у жовтні 1936 – листопаді 1938 рр.: за справами ГУДБ НКВС СРСР було заарештовано не менше 1 млн 710 тис. осіб, засуджено 1 млн 440 тис., розстріляно 724 тис. Додатково «міліцейськими трійками» як «соціально-шкідливий елемент» засуджено 400 тис., депортовано 200 тис., засуджено судами за загальнокримінальні злочини 2 млн., із них у табори направлено 800 тис. осіб⁴⁸.

⁴⁵ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні... – С.91–92.

⁴⁶ Золотарьов В. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі: 1919–1941. – Х., 2003. – С.273–274.

⁴⁷ Петров Н.В. Первый председатель КГБ Иван Серов. – М., 2005. – С.161–162.

⁴⁸ [Електронний ресурс]: http://www.memo.ru/history/y1937/hronika1936_1939/hronika.html

Російський дослідник О.Мозохін наводить показники жертв «великого терору» в радянській Україні. У 1937 р. заарештовано 159 573, у 1938 р. – 106 119 осіб⁴⁹. Вітчизняний історик В.Нікольський подав дещо іншу статистику: за 1937–1938 рр. засуджено 198 918 громадян, із них розстріляно 123 421 особу (або 62%)⁵⁰.

Дані наркома внутрішніх справ УРСР О.Успенського, наведені в «Пояснювальній записці до звіту про результати оперативної роботи НКВС УРСР за період з 1 жовтня 1936 р. по 1 липня 1938 р.», корелюються з даними О.Мозохіна. Так, О.Успенський прозвітував про 159 773 заарештованих у 1937 р. та 105 193 особи – у 1938 р. Додатково на розгляді у НКВС СРСР, згідно з наказом №00485, перебували 28 822 особи, в Особливій нараді НКВС СРСР чекали на вирок 1001 особа, затверджено на розгляд Військової колегії Верховного Суду СРСР 1180, за спецколегією та військовим трибуналом числилося 4430, слідчі мали спрямувати у судові інстанції справи на 22 452 особи⁵¹.

Оприлюднені статистичні дані лише засвідчили можливості органів державної безпеки на вимогу Й.Сталіна в короткий термін без додаткових штатів, завдяки створеній всеохоплюючій організаційно-штатній структурі провести масштабні репресивні акції.

Отже, створення 1932 р. трирівневої системи центр – область – район стало черговим кроком у посиленні контролю за реалізацією рішень вищого партійно-державного керівництва та централізації державного управління галузями народного господарства й повсякденним життям населення. Свідченням цього стало продовження процесу розширення мережі районних апаратів та підвищення статусу вже існуючих районних і міських органів ДПУ УСРР через зростання політико-економічної складової у цих адміністративно-територіальних одиницях.

Велика кількість районів, значна площа областей за умови відсутності надійних комунікацій зумовили велике навантаження на оперативних співробітників місцевих органів державної безпеки. Формування міжрайонних структур УДБ як фактор концентрування і маневрування штатами та поліпшення реалізації «оперативних обліків» було визнано неефективним. Натомість вище партійно-державне керівництво СРСР продовжувало створення нових областей, сподіваючись за рахунок обласного апарату органів держбезпеки посилити контроль та репресивний вплив на політико-економічні процеси в конкретній адміністративно-територіальній одиниці.

⁴⁹ Мозохин О.Б. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). – Жуковский; Москва, 2006. – С.335, 339.

⁵⁰ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні... – С.402.

⁵¹ Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки. – С.273–277.